

ТЕМА 1. ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ

- 1.1. Економіка та економічні вчення: поняття та сутність
- 1.2. Економічні вчення епохи доринкової економіки
- 1.3. Класичний напрям політекономії
- 1.4. Суб'єктивістський напрям в економічній науці
- 1.5. Парадигми ХХ століття
- 1.6. Концепції державного регулювання економіки

1.1. Економіка та економічні вчення: поняття та сутність

Предмет економічної науки

Кожна наука має свій об'єкт пізнання. Економічна наука не є виключенням. Характерна особливість останньої полягає в тому, що вона є однією з найдавніших наук. Джерела економічної науки знаходяться в глибині віків, де зароджувалася світова цивілізація, в країнах Стародавнього Сходу V-III ст. до н.е. Пізніше економічна думка отримала свій розвиток в Стародавніх Греції та Римі. Аристотель ввів термін «економія» (від грецького *oikonomia* – управління домашнім господарством), від якого й походить поняття «**економіка**». В ранньому середньовіччі християнство оголосило просту працю святою справою, почав стверджуватись найважливіший принцип: хто не працює, той не їсть.

Як наука економіка сформувалася в XVI-XVII ст. Її першим теоретичним напрямком став **меркантилізм** (від італійського *mercante* – торговець), який субстанцію (зміст) багатства суспільства та особистості вбачав у грошах, а гроші зводив до золота. Шляхи збільшення грошового багатства меркантилісти вбачали в торгівлі, в системі грошового, а пізніше торговельного балансу. В XVII ст. з'явилася нова назва економічної науки – **політична економія**, яка проіснувала більше трьох століть і до цього часу належить до фундаментальних економічних дисциплін. Новий напрямок цій науці надали **фізіократи** (від грецького *physis* – природа та *kratos* – влада), які стверджували, що джерелом багатства є не обмін, а землеробська праця. Засновником **класичної політичної економії** вважають **Адама Сміта** (1723-1790), який у 1776 році видав свою відому книгу «Дослідження про природу і причини багатства народів». Його вчення заклало основи трудової теорії вартості та ринкової економіки в цілому. Подальший розвиток вчення А.Сміта отримало в працях німецького філософа й економіста **Карла Маркса** (1818-1883), який створив теорію наукового соціалізму в своїй багатотомній праці «Капітал». Ідеї А.Сміта отримали свій розвиток і в працях економістів австрійської школи, які створили теорію маржиналізму, а також у працях економістів математичної школи.

Економічна наука в умова сучасності отримала більш поширену назву – **економічна теорія**, а в англо-американській літературі – «**економікс**». Термін «економікс» вперше запровадив англійський економіст **Альфред Маршал** (1842-1924) в своїй книзі «Принципи економікс». І сьогодні в сучасній англо-американській літературі всі три терміни – політична економія, економічна теорія і економікс – розглядаються як синоніми, які відображають теоретичні аспекти економічної науки, на що прямо вказує американський економіст **Пол**

Самуельсон. У вітчизняній економічній літературі продовжує точитися дискусія щодо тотожності чи відмінності цих понять.

Однак цілком очевидно, що еволюція термінів політекономія та економічна теорія відображає історичний процес розвитку економічної науки. На різних етапах розвитку економічної цивілізації людського суспільства змінювалися підходи, акценти, одні проблеми змінювалися іншими, переглядалися застарілі принципи, виникали нові теоретичні положення. Все це і є закономірним процесом розвитку економічної науки.

В сучасній економічній науці, взятій в концептуальному теоретичному аспекті, спостерігається синтез старої класичної школи та трьох нових напрямів. По-перше, це кейнсіанський напрямок, який назвали на честь його засновника англійського економіста *Джона Мейнарда Кейнса* (1883-1946). Кейнсіанство і сьогодні служить теоретичною передумовою державного регулювання ринкової економіки шляхом збільшення чи зменшення попиту через зміни готівкової і безготівкової грошової маси. Цей напрям по праву було проголошено «кейнсіанською революцією в політичній економії». Кейнсіанство в його сучасному вигляді часто називають неокейнсіанством. За ступенем впливу на соціально-економічне мислення світового співтовариства з кейнсіанством може порівнятися хіба що класична школа А.Сміта та *Девіда Рікардо* (1772-1823) і концепція марксизму. Не випадково П.Самуельсон в історії економічної науки особливо виділяє трьох видатних мислителів: А.Сміта, К.Маркса та Дж. М. Кейнса.

Другим напрямом у сучасній економічній науці є **неокласичний напрям**. Перший етап цього напрямку пов'язаний з ім'ям А.Маршала та зі спробою поєднати класичну теорію А.Сміта з маржиналізмом (від франц. marginal – граничний) – вчення, засноване на використанні граничних величин (гранична корисність, граничний дохід тощо). Наступний, сучасний, етап неокласичного напрямку виник у 70-80 роках ХХ століття. Новий класичний економікс являє собою реакцію на надмірне втручання держави в економічне життя суспільства. Цей напрям сьогодні представлено теорією монетаризму (від англ. money – гроші), де роль держави в стабілізації економіки зводять до регулювання грошового механізму, і теорією неолібералізму, яка висуває тезу, що втручання держави в економічне життя треба звести до мінімуму і водночас надати максимум свободи підприємцям і торговцям. На основі об'єднання теорій неолібералізму та кейнсіанства виникла теорія соціально-орієнтованого ринкового господарства, що поєднала в собі концепції А.Сміта і Дж.М.Кейнса в щось принципово нове.

Третій напрям – це **інституціонально-соціологічний підхід** до вирішення проблем господарського життя. При цьому поняття «інститут» трактується досить широко: це і корпорація, і монополія, і держава, і профспілки, а також найрізноманітніші соціальні установи і юридичні норми. В межах цього напрямку виникли теорії права власності, суспільного вибору, неіндустріального (інформаційного) суспільства та інші.

Цей невеликий екскурс в історію та генезу економічної науки дозволяє наблизитися до визначення предмету економічної науки, розглянутої в концептуальному, теоретичному аспекті.

Економічна теорія – наука, що вивчає поведінку людей як господарюючих суб'єктів на всіх рівнях економічної системи в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг з метою задоволення людських потреб при обмежених природних ресурсах.

Найголовнішими питаннями економічної науки завжди були й залишаються: поведінка людей, які в реальному житті виступають як господарюючі суб'єкти, включаючи домашні господарства, підприємства, фірми на мікрорівні, і державу на макрорівні; обмеженість ресурсів і безмежність потреб людини, сім'ї, фірми і суспільства; утворення багатства і механізм його розподілу; процеси обміну і споживання матеріальних благ і послуг; мікро- і макрорівні економічної системи; організацію виробництва, праці, управління і соціально-економічні відносини між людьми; міжнародну інтеграцію та світові економічні зв'язки. Всі ці та багато інших проблем входять в об'єкт дослідження даної науки, утворюють її зміст.

Сучасна економічна наука синтезує в собі всі її основні напрямки: вона опирається на класичну школу А.Сміта і Д.Рікардо з її системою ринкових відносин; на марксизм, що глибоко дослідив відносини матеріального виробництва; на маржиналізм з його аналізом поведінки споживача в економічній системі; вона включає в себе неокласичний напрямок і кейнсіанство, що глибоко дослідили сферу мікроекономіки та макроекономіки. Сучасна економічна наука спирається і на інституціонально-соціологічний підхід, без використання ідей якого неможливо є соціально-орієнтована змішана економіка. Всі ці та інші новітні напрямки взаємно доповнюють один одного і в своєму взаємозв'язку формують єдину сучасну економічну науку. Однак цю науку, подану у формі економічної теорії, не можна вважати наукою універсальною.

Економічне життя суспільства складне і сповнене протиріч, воно являє собою багатогранну і багаторівневу структуру, яку може пізнати лише відповідна система економічних наук. Центральний блок системи, її теоретична частина – економічна теорія. В цю ж систему можна включити ще по меншій мірі три блоки економічних наук, що доповнюють і збагачують економічну теорію:

- історико-економічні науки (історія народного господарства, історія економічних вчень тощо);
- спеціальні, або функціональні економічні науки (фінанси та кредит, ціноутворення, бухгалтерський облік, маркетинг, економіка праці тощо);
- конкретно-економічні науки, що вивчають або окремі сфери господарства (економіка галузей) або окремі господарюючі суб'єкти (економіка підприємств, регіонів, окремих країн тощо).

Економічна теорія знаходиться ніби в центрі цієї системи, виступаючи при цьому своєрідним вступом до всієї складної системи економічних наук. П. Самуельсон економічну теорію образно назвав «королевою» економічних наук.

На сьогоднішній день використовується й інша, простіша, класифікація економічних наук, яка умовно поділяє їх на три групи:

- загальні (економічна теорія, мікроекономіка, макроекономіка, менеджмент, державне регулювання та ін.);
- спеціальні (фінанси і кредит, ціноутворення, страхова справа, банківська справа, бух облік і аудит, статистика та ін.);
- галузеві (економіка тієї чи іншої галузі народного господарства).

2. Основні функції економічної науки

Приступаючи до вивчення економічної науки, варто перш за все з'ясувати, яку роль виконує економічна наука в реальному житті, якими є її функції і яке місце вона посідає серед інших соціальних цінностей. Виділяють **п'ять основних функцій**, які виконує економічна наука в житті людського суспільства.

1. Науково-пізнавальна функція. Людина, яка вивчає економічну науку, пізнає один з найважливіших аспектів життя людського суспільства – процеси виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, без яких існування людського суспільства було б неможливим.

2. Критична функція. В реальному житті ми маємо справу з найрізноманітнішими формами господарювання, одні з яких більш, а інші менш ефективні. Відповідно, в науці щодо одного і того ж питання існують різні погляди, неоднакові підходи та рішення. В цих умовах економічна наука повинна дати об'єктивні критичні чи позитивні оцінки як формам економічного життя, так і теоретичним концепціям.

3. Практична (прагматична) функція. Практичність економічної науки відображається в тому, що кожен керівник держави, фірми, інший господарюючий суб'єкт у своїх конкретних справах свідомо чи не усвідомлюючи того керується її принципами та законами. Однак практичні аспекти економічної науки не слід розуміти примітивно. Ця наука не може навчити, як вести домашнє господарство, садівництво, землеробство, як добувати нафту і газ, як управляти фірмою чи персоналом. Для цієї мети необхідні інші науки. Економічна наука є лише передумовою успішного розвитку економіки як на макро-, так і на мікрорівнях, але не більше того.

4. Прогностична функція. Глибокий рівень пізнання всіх сторін економічного життя дає окремій особі, фірмі та суспільству в цілому можливість передбачити події, тобто можливість наукового прогнозу майбутніх економічних явищ як на мікро- так і на макрорівнях. В економічному житті та чи інша здійснена дія часто тягне за собою непередбачувані наслідки. Прикладом може слугувати ситуація, яка склалася на Україні в 1992-94 роках, коли невдалі дії уряду призвели до гіперінфляції та масового зубожіння населення України. Разом з тим в ряді інших країн перехід до ринку виявився більш передбачуваним і цілком прогнозованим.

5. Методологічна функція. В літературі часто можна зустріти справедливе твердження, що економічна теорія є не лише вченням, але й методом, своєрідним інтелектуальним інструментом, технікою мислення. Американський економіст *Пол Хейне* з цього приводу висловив таку думку: «Економіст знає реальний світ

не краще, а в більшості випадків гірше за менеджерів, механіків, тобто людей справи. Але економісти знають, як різні речі зв'язані між собою».

При цьому економічна наука в методологічному аспекті вчить не лише тому, що треба робити, але й тому, чого робити не варто. І, очевидно, що останнє є не менш важливим, ніж перше.

Характерна функціональна особливість економічної науки полягає також і в тому, що вона розглядає ті питання реального життя, які стосуються всіх і кожного зокрема. Тут виключень не існує. Жодна людина в світі не може абстрагуватися чи відійти від проблеми ведення домашнього господарства, жодне суспільство не може не вирішувати найскладніших проблем організації економічного життя.

Загальний висновок полягає у тому, що економічна наука допомагає нам розуміти навколишнє господарське життя, оцінювати користь одних явищ і шкоду інших; вчить нових способів пізнання економічних подій; врешті, дозволяє передбачати певні наслідки наших практичних дій, а передбачення сприяє розумній дії. Вона дає ключ до вирішення багатьох проблем (підприємництво, фінанси, облік тощо), ключ, але не рецепт.

Методологія економічної науки

Методологія – це наука про методи пізнання явищ природи, суспільства і мислення. Методологія економічної науки є наукою про методи пізнання економічних процесів господарського життя.

В якості предмета дослідження економічної науки виступають:

- а) **об'єкт дослідження** – економічні явища;
- б) **суб'єкт дослідження** – людина, фірма, держава, їх економічна поведінка;
- в) **сфера дослідження** – середовище, в якому здійснюється господарська діяльність людини, фірми, держави.

В процесі свого історичного розвитку методологія економічної науки опиралася на різні підходи і принципи, серед яких найвідоміші раціоналістичний, суб'єктивний, емпіричний і діалектичний. **Раціоналістичний підхід** базується на спробі відкрити «звичайні» і раціоналістичні закони економіки. Найвище втілення цього підходу – вчення А.Сміта і Д.Рікардо. При **суб'єктивному підході** в якості основного предмета дослідження виступає людина як господарюючий суб'єкт. Найвище втілення цього підходу – це теорія споживчої поведінки, яка ґрунтується на граничній корисності. **Емпіричний підхід** базується на глибокому вивченні реальних факторів економічного життя. Найвище його втілення – це економічні моделі, мікроекономіка та макроекономіка. **Діалектичний підхід** висуває тезу, що емпіричного досвіду для пізнання недостатньо і що потрібен аналіз явищ в їх розвитку, русі. Неважко помітити, що кожен підхід містить в собі елементи істини. Сучасна методологія економічної науки використовує всі наведені вище підходи та принципи.

Разом з тим сучасна методологія бачить і обмеженість традиційного економічного мислення. Характерна особливість реального економічного життя є такою, що людина не може жити поза економічними процесами, у кожній людині складається свій особистий досвід участі в економічному житті, формується власний погляд на певні господарські процеси. В результаті

утворюється традиційне економічне мислення. При цьому багато людей щиро переконані, що їх особисте уявлення про економічні процеси є єдино вірним. П.Самуельсон помітив, що здоровий глузд і звичайне повсякденне мислення насправді можуть виявитися простим безглуздом. Наприклад, підвищення грошової заробітної платні одному члену сім'ї збільшує сімейні доходи та покращує добробут сім'ї. Але чи можна на основі цього факту робити висновок, що при підвищенні грошової заробітної платні всім працівникам суспільства, підвищиться благоустрій суспільства в цілому? Відповідь очевидна – ні. Ось чому економічна наука в своїх дослідженнях опирається не на звичайне повсякденне економічне мислення, де значною мірою наявний суб'єктивізм, упередженість і навіть забобони, а на наукове економічне мислення, що намагається визначити об'єктивну істину.

Процес наукового пізнання проходить три етапи: *живе «споглядання» реального життя, збір фактів, їх первинна обробка; абстрактне наукове мислення; нове повернення до практики з метою її поліпшення.* Іншими словами, на першому етапі пізнання аналізуються факти та події реального життя; на другому етапі виробляються теоретичні положення та принципи; на третьому – приймаються рішення та виробляється економічна політика.

Варто наголосити на тому, що в процесі пізнання активну роль відграє **практика**, реальне економічне життя. Її роль полягає: по-перше, вона є основною вихідною базою процесу пізнання; по-друге, економічна реальність являє собою ціль процесу пізнання, бо економічну науку вивчають не в якості самоцілі, а в якості засобу покращення власного життя; по-третє, економічне життя, господарська практика є критерієм істинності чи оманливості отриманих знань про економічне життя.

При всій важливості практики основна ланка наукового пізнання знаходиться в межах *другого етапу* – абстрактного наукового мислення, що передбачає використання певних методів пізнання. Своєю чергою методи пізнання потрібні для того, щоб зрозуміти економічні категорії, розтлумачити економічні закони.

Економічні категорії – це поняття, які відображають найбільш суттєві властивості економічних явищ, їх відношення одних до одних.

Прикладами таких категорій є товар, гроші, мінова вартість, споживча вартість, обсяг попиту тощо. Знання категорій вже передбачає наукове знання.

Основну увагу економічна наука приділяє знанню економічних законів.

Закон є виразом наявних, стійких, повторюваних, причинно-наслідкових зв'язків між явищами. Відповідно, економічні закони – це відображення даних відносин між економічними явищами.

Кожне явище утримує в собі загальне і особливе, або специфічне та індивідуальне. Щодо економічних законів загальним є те, що всі закони природи, суспільства та мислення є об'єктивними, тобто економічні закони, так само як і інші закони природи, не залежать від свідомості, від того, чи знає людина про їхнє існування чи ні. Так, закони ринку – закон вартості, закон попиту і пропозиції, закон конкуренції – існують незалежно від того, чи відомо про них учасникам ринку чи ні.

В той же час економічним законам притаманні власні особливості, певна специфіка. Можна виділити дві таких особливості: по-перше, суб'єктивна форма прояву економічних законів; по-друге, їх динамічність, оскільки економічне життя суспільства є рухливим і мінливим, що демонструє історичний характер економічних законів.

Суб'єктивна форма прояву економічних законів проявляється в тому, що вони діють не поза, а через думки та дії людей, через їхні вчинки. Економічні закони – це закони, що визначають господарську діяльність людей. Наприклад, ми видаємо трьом продавцям три цілком однакові чоловічі костюми, і пропонуємо продати їх на ринку за вільною ринковою ціною. Можна бути переконаним, що всі вони будуть проданими за різними цінами. В цьому простому факті продажу очевидно простежується і об'єктивне, і суб'єктивне. На цій основі поєднання об'єктивності та суб'єктивності в науці і, відповідно, в людських вчинках можуть виникнути два ухили: фаталізм і волюнтаризм. Перший веде до фетишизму (примхливості) економічних законів, сліпому підпорядкуванню частини людей цієї об'єктивності. Другий веде до ігнорування об'єктивності та абсолютизації суб'єктивності, вольовому вирішенню проблем без врахування законів економічного розвитку. Варто вказати й на те, що об'єктивність законів не можна змішувати зі стихійністю їх прояву. Справжній керівник повинен розуміти, що будь-яким економічним процесом можна й потрібно керувати, а для досягнення цієї мети потрібні знання об'єктивних закономірностей і суб'єктивних форм їх прояву.

Динамічність економічних законів проявляється в тому, що вони піддаються розвитку з більшою силою, ніж закони природи, і, відповідно, вони історичні. З цієї точки зору варто розрізняти *загальні економічні закони* (наприклад, закон підвищення економічної ефективності) і *специфічні економічні закони*, властиві даному періоду розвитку економіки певної країни (наприклад, закон попиту і пропозиції щодо України на сучасному етапі розвитку її економіки).

У який, усе ж таки, спосіб люди використовують економічні закони? Відомо, що влада людини над силами природи та суспільства передбачає використання законів розвитку природи, суспільства та мислення. Можна виділити такі етапи цього процесу: пізнання економічних законів; постановка цілей для вирішення певних економічних завдань; визначення шляхів досягнення економічних цілей; організація самої господарської діяльності.

У зв'язку з цим особливе місце посідає знання методів та прийомів абстрактного мислення в процесі вивчення економічних явищ. Сучасна економічна наука використовує цілий арсенал цих методів:

- аналіз і синтез, індукція та дедукція;
- категорії та закони формальної логіки (логіки Аристотеля);
- категорії та закони діалектичної логіки (логіки Гегеля);
- знання історичного досвіду;
- кількісний аналіз, математичні методи розрахунку залежностей, графіка як форма наочного зображення залежності між двома або й більше змінними;

- позитивний метод пізнання, що описує та систематизує наявні економічні факти та події, тобто вивчає те, *що є насправді*;

- нормативний метод – аналіз практичної діяльності людини з метою визначення шляхів досягнення максимальної ефективності цієї діяльності, тобто пошуки того, *що має бути*;

- моделювання, яке надає сконструйований прояв економічних явищ, причому цей прояв являє собою спрощений опис економічної системи. Подібно до плану-схеми залізничних шляхів України можна собі уявити модель організаційної структури фірми, банку, галузі тощо;

- системно-функціональний метод, що розглядає явище як єдину систему. Типовим приклад такої системи є діяльність фірми, підприємства;

- прийняття здобутків історії світової економічної думки.

Оцінюючи значення та роль економічної теорії як науки, не слід їх перебільшувати, треба завжди бачити обмеженість будь-якої науки, в тому числі й економічної. По-перше, будь-яке знання є відносним; попереду завжди багато непізнаного та невідомого: якщо було б по-іншому, то майбутнім молодим поколінням вчених у науці не було б чого робити. По-друге, будь-яка наука, в тому числі й економічна теорія, є наукою односторонньою, вона відображає лише один момент істини, один аспект економічного життя, тоді як всю економічну систему зі всіма її елементами та проявами може представити лише система наук. По-третє, на кожному новому етапі розвитку суспільства з'являються відхилення, крайнощі, елементи фетишизму та фаталізму. Так, протягом економічного становлення незалежної України можна було спостерігати спроби щодо вирішення складних соціально-економічних проблеми або чисто технічними засобами, або з позиції вульгарного економічного матеріалізму, зводячи всі проблеми до наживи, або утопізму, вважаючи, що ринок сам по собі вирішить усі проблеми.

Все це зайвий раз доводить необхідність звернення до справжньої економічної науки та відмови від блукання в темряві необізнаності й випадкових явищ.

1.2. Економічні вчення епохи доринкової економіки

Економічна думка Стародавнього Сходу

У Стародавньому світі ще в IV тисячолітті до нашої ери зародилися перші давньосхідні держави, сформувалася рабовласницька економіка, почалася систематизація економічної думки в економічну теорію, прийняту суспільством як керівництва у реалізації господарської політики держави. Тому не випадково прийнято вважати, що економічна наука зародилася саме на Стародавньому Сході – у колысці світової цивілізації.

Уже тоді в надрах натурального господарства східного рабства («азіатського способу виробництва»), з притаманною йому активною участю держави в економічній діяльності, розширювалися масштаби товарно-грошових відносин і все більш злободенними стають проблеми співіснування державної, общинної і приватної власності. Надалі протягом I тисячоліття до нашої ери необхідність осмислення суті економічних категорій і законів виявила себе не менш гостро і в державах класичного (античного) рабства.

Спільна риса економічної думки стародавнього світу полягає у прагненні зберегти пріоритет натурального господарства, засудити з позиції звичаїв, моралі та етики крупні торговельнолихварські операції, що порушують нібито еквівалентний та пропорційний характер обміну товарів за їх вартістю і не відповідні «природному порядку», що охороняється цивільними законами. До того ж виразниками подібних поглядів і в давньосхідних, і в античних державах були, як правило, мислителі (філософи), священники і правителі держав.

Економічна думка Стародавнього Вавилону

Пам'ятка економічної думки рабовласницького суспільства, що збереглася до нашого часу, представлена відомими законами вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.). У цей період у державі Месопотамія, розташованій в межах річки Тигру і Євфрату (сучасна територія Іраку), виникала реальна загроза збереженню його підвалин, оскільки швидкий розвиток товарно-грошових відносин супроводжувався різким скороченням надходжень податків до державної казни і, відповідно, послабленням державних структур й особливо армії.

Закони Хаммурапі, висічені клинописом на базальтовій плиті у XVIII ст. до н.е., регламентували натурально-господарські відносини, за порушення яких була передбачена не тільки економічна відповідальність. Так, посягання на чужу власність (крадіжка) каралося смертною карою або поверненням у рабство. З метою зниження кабали, рабства держава за борги не позбавляла своїх громадян земельних ділянок. Борги повинні були відпрацьовувати, за борги віддавали кого-небудь з родини – дружину, сина чи дочку в рабство. По закінченні трьох років члена сім'ї звільняли й одночасно анулювали борги.

Масштаби лихварства були впорядковані. Так, межа грошової позики не повинна була перевищувати 20%, а натуральної позики – 33%.

Отже, кодекс законів не дозволяв руйнування підвалин натурального господарства, регламентував боргове рабство, зміцнював владу рабовласників, гарантував збереження приватної власності й дотримання інтересів царських вождів, хоча зовні був націлений на те, щоб «сильний» не пригноблював «слабкого».

Давня Індія

У IV-II століттях до н.е. спостерігається розквіт Стародавньої Індії. Основним джерелом вивчення господарства, соціального ладу та економічної думки Стародавньої Індії є знаменитий трактат «Артхашастра». Трактат присвячено «артхе», що в перекладі означає матеріальна вигода, користь і прибуток, яку автор ставить на перше місце, «дхармі» – релігійному обов'язку й «камі» – насолоді. Автором трактату був дехто на ім'я Каутілья (IV ст. до н.е.) – давньоіндійський державний діяч. Автор оповідав про трудове походження багатства й необхідність регулювання процесів розподілу торговельного прибутку між купцями і державою. Джерелами вигоди держави, на думку Каутільї, були доходи державних маєтків у землеробстві, де широко використовувалася праця рабів, і від ремісничих підприємств (прядильних, ткацьких), в яких рекомендувалося залучати працівників на основі найму. Однак основними доходами державної скарбниці були податки населення, що сплачували як у натуральній, так і в грошовій формі.

Стародавній Китай

У Стародавньому Китаї економічна думка розвивалася в рамках філософських та політичних учень. Величезний вплив на розвиток духовної культури, політичного життя і суспільного ладу Китаю зробило вчення відомого мислителя Конфуція (Кунцзи – 551-479 рр. до н.е.). Конфуціанство закликала государів (царів) керувати народом не на підставі законів і покарань, а прикладом високоморальної поведінки, не обтяжуючи народ важкими податками і повинностями.

Джерела економічної думки Стародавнього Сходу доводиться розглядати насамперед як джерела про господарський побут давніх народів. По-друге, можна говорити про них як пам'ятки економічної думки, яка передбачає передусім узагальнення практики, умовивід, абстракцію. Тому історію економічної думки часто починають з класичних грецьких мислителів.

Економічна думка античного світу

Стародавня Греція

Дійсно у творах Ксенофонта, Платона й особливо Арістотеля було зроблено перші спроби теоретично осмислити економічний устрій грецького суспільства.

Ксенофонт (430-354 рр. до н.е.) назвав свій трактат «Економіка». Саме він став першою відомою роботою з економічної тематики. Термін «економіка» у

перекладі з грецької означає «ойкос» – будинок, господарство, «номос» – правило, закон, що в буквальному перекладі означає «мистецтво ведення домашнього господарства». Найважливіші ідеї трактату зводяться до такого:

1) природним вважається поділ праці на розумовий і фізичний, а людей – на вільних і рабів;

2) будь-який товар має корисні властивості (споживчу вартість) і придатність для обміну на інший товар (мінова вартість).

Найбільш відомим представником економічної думки античного світу був давньогрецький філософ *Арістотель (384/322 рр. до н.е.)*, якого вважають першим економістом, тому що він створював теорії і будував висновки не на основі абстрактних умовиводів, а завжди спираючись на ретельний аналіз фактів.

Цей мислитель, будучи переконаним ідеологом рабовласницького суспільного ладу і натурально-господарських відносин, зміг (завдяки своїм вчителям Платону і Ксенофону) значно більше заглибитися в конкретні економічні проблеми і розробити оригінальний на той час проект ідеальної держави.

Згідно з проектом Арістотеля природні «закони природи» обумовлюють розподіл суспільства на вільних і рабів і, відповідно, їх праці – на розумову і фізичну. Усі види господарської діяльності людей поділяються на природну (корисну для суспільства) й неприродну. Першу він називав економікою, а другу – хрематистикою. *Економіку* Арістотель визначав як уміння вести домашнє господарство, мета якого – споживання. Інший вид діяльності – «мистецтво наживати статок і гроші» шляхом торгівлі і лихварства він вважав «хрематистикою» (у перекладі з грецької «хрема» – володіння, майно).

Згідно із судженням Арістотеля економіка є найважливішою і почесною діяльністю людей в землеробстві, ремеслі і дрібній торгівлі. Мета економіки – задоволення життєвих потреб людини, і тому вона повинна бути об'єктом турботи держави. Хрематистику Арістотель порівнює з мистецтвом наживати грошове багатство (статок) шляхом перепродажу товарів або лихварських операцій. Мета її безмежна і головне в цій сфері – «володіти грошми». Платон (учитель Арістотеля) називав торгівлю шахрайством.

У концепції про економіку та хрематистику прочитується позиція Арістотеля як прихильника натурального господарства, в якому слабо розвиненими є товарно-грошові відносини. Обмін товарами (купівлю-продаж) він розглядає як акт задоволення потреби і трактує *споживчу вартість* як категорію *сфери економіки*. А в разі здійснення масштабної торгівлі, метою якої є нажива та одержання величезного прибутку, обмін символізує акт уміння наживати гроші (статок, майно), а *мінову вартість* товару він відносить до *сфери хрематистики*.

Арістотель намагається з'ясувати природу грошей. Він міркував так: речі (товари) насправді такі різні, що не можуть бути порівнюваними. І тільки гроші

роблять товари співмірними, тобто здатними вимірювати їхню вартість. *Власне гроші як найбільш «зручний в ужитку» товар виникли, на думку філософа, не стихійно, а як результат угоди між людьми. Тому тільки нам під силу вирішувати – застосовувати їх в обміні чи ні.*

З позиції концепції економіки і хрематистики Арістотель аналізує етапи еволюції форм торгівлі й грошового обігу. Зокрема, такі ранні форми торгівлі, як прямий товарообмін і товарообмін за допомогою грошей, він відносить до сфери економіки, а рух торговельного капіталу – до сфери хрематистики. Аналогічно він трактує своє ставлення до форм грошового обігу, відносячи такі функції грошей як міра вартості і засіб обігу до сфери економіки. У свою чергу, функцію засобу накопичення вартості і її застосування в якості лихварського капіталу відносить до сфери хрематистики. *Арістотель вважав, що «лихварство» як діяльність протиприродна, оскільки «гроші стають предметом власності і втрачають своє істинне призначення, заради якого вони були створені: адже гроші виникли заради мінової торгівлі, а стягнення ж відсотків призводить саме до росту грошей».*

Арістотель вважав хрематистику протиприродною діяльністю, але був у достатній мірі реалістом, щоб не бачити неможливість «чистої» економіки: на жаль, з економіки безперервно виникає хрематистика. Це правильне спостереження: з господарства, де продукти виробляються як товари (продукт праці для обміну), неминуче виникають товарно-грошові відносини.

Без «хрематистики» не може розвиватися «економіка». Це було правильне спостереження мислителя.

Заслуга Арістотеля величезна: саме він зміг порушити основне економічне питання: «Чим визначається співвідношення обміну?», іншими словами – що таке вартість? Вважається, що правильно поставлене питання – це вже половина виконаної справи. Деякі його питання і до сьогодні викликають запеклі дискусії.

Економічні погляди в епоху раннього і пізнього християнства

Економічні погляди Середньовіччя (феодального суспільства) мають яскраво виражений богословський характер. Наукова спадщина духовних ідеологів цієї епохи, у тому числі в галузі господарської політики, переповнена схоластиком * (теоретичне виправдовування догм церкви або знання, відірвані від життя).

Середньовічна економічна думка в східних країнах

Одним із яскравих середньовічних мислителів арабського сходу є *Ібн-Хальдун (1332-1406 рр.)*, який жив і творив у північноафриканських країнах Магрибу. До цього часу до успадкованих традицій старовини, що дозволяли державі зберігати за собою і великий фонд земельних угідь і розпоряджатися ним, поповнювати казну податками, додалися ще й всесильні постулати Корану, що лежить в основі нової релігійної ідеології, яка зародилася на початку VII століття – ісламу. Причому прикметно, що «почув», а потім поширював у своїх

проповідях «одкровення бога» засновник ісламу, дехто пророк Мухаммед – безсумнівно, досвідчений в економічних проблемах купець з Мекки.

У концепції Ібн-Хальдуна («соціальна фізика») не відкидаються богоугодність торгівлі та проголошені ісламом у Корані такі постулати: шанобливе ставлення до праці, осуд скнарості, жадібності й марнотратства, а також те, що «Аллах дає перевагу одним людям над іншими». Мислитель дає характеристику еволюції суспільства від «примітивності до цивілізації». На його думку, цивілізація змінилася завдяки виникненню в ній поряд із заняттями в землеробстві та скотарстві ще й ремесел і торгівлі. Успішний розвиток усіх галузей економіки, вважає мислитель, дозволить багаторазово примножити багатство народу, зробити розкіш надбанням кожної людини. Проте перехід до цивілізації не означає, що настане загальна соціальна і майнова рівність. Ібн-Хальдун вважав, що забезпечення громадян предметами першої необхідності і предметами розкоші залежить насамперед від населеності міста, що символізує як його процвітання, так і занепад. Разом з цим, процвітання міста (товариства) залежить від розміру податків, міста і поборів на ринках.

Гроші Ібн-Хальдун розглядав як найважливіший елемент економіки, їх роль неодмінно повинні виконувати повноцінні монети із двох металів «створених богом» – срібла і золота. Гроші відображають кількісний вміст людської праці «у всьому, що набувається», у них – основа придбання, накопичення та скарби.

Заслуговує на увагу його теорія «вартості праці» (заробітної плати), яка залежить: від «кількості праці»; «її місця з-поміж інших праць», і від «потреби у ньому».

Середньовічна економічна думка в західноєвропейських країнах

Наприкінці IV-V ст. Августин Блаженний (Святий Августин – 353-430 рр.) заклав догматичні принципи релігійно-етичного підходу до економічних проблем, що залишалися незмінними до XI ст. Мислитель виокремлював два протилежні види людської спільноти: «град Земний», тобто державність, яка ґрунтується «на любові до себе, доведеної до презирства до Бога», і «град Божий» – духовна спільність, заснована «на любові до Бога, доведеної до презирства до себе». Щодо економічної сфери суспільства міркування Августина зводяться до таких положень:

1) вид праці (розумовий і фізичний) не повинен впливати на становище людини в суспільстві, оскільки ці види праці є повноцінними;

2) нетрудове накопичення золота та срібла, лихварський відсоток і торговий прибуток є гріхами;

3) «справедлива ціна» є ціною товару, що відповідає затратам на його виробництво;

4) економічна думка ранніх каноністів категорично засуджувала торговий прибуток та лихварський відсоток, характеризуючи їх як результат

неправильного обміну і привласнення чужої праці, тобто як гріх. Обмін вважався справедливим і пропорційним за умови встановлення «справедливих» цін.

До цих принципів пізні каноністи (XIII-XIV ст.) додали ще принцип подвійності оцінок.

Представником пізнього християнства є домініканський монах італієць *Фома Аквінський (Аквінат – 1225-1274 рр.)*, долучений в 1879 р. католицькою церквою до лику святих.

Фома Аквінський, враховуючи реалії свого часу, вишукує нові «пояснення» соціальної нерівності і диференціації суспільства. Зокрема, у своїй роботі «Сума теології» * (теологія – наука про богослов'я), на відміну від ранніх каноністів, поширення торговельних і лихварських операцій у повсякденному житті Аквінський вже не називає гріховними діяннями і не вимагає заборони їх.

З точки зору методологічних позицій у автора «Суми теології» майже немає розбіжностей із ранніми каноністами. Однак якщо економічне вчення останніх спирається на незаперечність текстів священного писання і морально-етичні принципи, то Ф. Аквінський поряд з названими «інструментами» дослідження активно використовує принцип подвійності оцінок. Наприклад, якщо ранні каноністи, спираючись на божественне призначення вважали будь-яку працю – і розумову і фізичну – однаково гідною, то Ф. Аквінський «уточнює» цей «доказ» на користь станового поділу суспільства.

Таку ж подвійну позицію він займає, трактуючи багато економічних категорій. Так, наприклад, багатством ранні каноністи називали сукупність матеріальних благ, зрозуміло, тільки в натуральній формі. Визнавалося гріхом, якщо така форма створювалася іншими засобами, а не працею. Відповідно до цього постулату примноження (накопичення) золота і срібла, яке вважалося за своєю природою «штучним» багатством, не могло відповідати моральним й етичним нормам суспільства. Але Ф. Аквінський стверджує, що «справедливі ціни» можуть бути незаперечним джерелом зростання приватної власності та створення «помірного» багатства, яке не вважається гріхом.

Обмін у стародавньому світі і в добу Середньовіччя сприймався дослідниками як акт волевиявлення людей, результат якого є пропорційним і еквівалентним. Не відкидаючи цей принцип, Ф. Аквінський звертає увагу на численні приклади, що перетворюють обмін на суб'єктивний процес, що забезпечує рівність отриманої користі учасників обміну за нееквівалентного, здавалося б, обміну речей. Іншими словами, умови обміну лише тоді порушуються, коли річ «надходить на користь одному і на шкоду іншому».

«Справедлива ціна» (за сучасною термінологією – «вартість», або «ринкова ціна») встановлювалася на певній території феодала. Ранні каноністи її визначали як матеріальні і трудові витрати товарного виробництва. Проте Ф. Аквінський до цього пояснення додавав таке положення: «продавець може

продати річ дорожче, ніж вона варта сама по собі, з метою забезпечення багатства пропорційно своєму становищу в суспільстві».

Гроші (монети) Ф. Аквінський трактує, як і представники стародавнього світу та середньовіччя, вважаючи їх «найправильнішою мірою у торгівлі й обігу».

Дотримуючись номіналістичної концепції грошей, він одночасно визнає, що хоча монети мають «внутрішню вартість», держава має право допускати деяке відхилення від її справжньої вартості. І тут Ф. Аквінський вдався до подвійності оцінок у трактуванні сутності грошей.

Торговий прибуток і лихварський відсоток категорично засуджувалися ранніми каноністами як явища небогоугодні, грішні. Засуджував їх і Фома Аквінський, але як завжди з застереженнями. Одержання торгового прибутку купцем він виправдовував тим, що той повинен відшкодувати свої витрати, пов'язані з торгівлею. Виправдовувалися також лихварські операції, що здійснюються церквою.

У цілому, автори церковних законів (канонів), на відміну від представників античності, виступали проти зневажливого ставлення до фізичної праці, виняткового права на багатство окремих осіб на шкоду більшості населення. Масштабна торгівля, позикові операції як явища грішні категорично заборонялися.

До цих принципів пізні каноністи (XIII-XIV ст.) додали принцип подвійності оцінок, що дозволив первісне трактування економічних категорій подати в іншому або навіть в протилежному сенсі.

Меркантилізм

У XIV столітті феодалізм у країнах Західної Європи вступає в стадію розпаду. Натуральне господарство поступово витісняється товарно-грошовими відносинами. Товарний обмін стає основною умовою господарського життя. Внаслідок цього нормальний перебіг і розвиток господарського життя суспільства безпосередньо залежить від стійкого грошового обігу. Сила держави в цей час вимірюється наявністю грошей.

Найбільш характерним явищем стає так звана «нестача грошей». Різке зростання товарообігу, зовнішньої та внутрішньої торгівлі наштовхувало на реальну перешкоду: обмеженість наявних запасів золота і срібла у вигляді монет. У такій ситуації країни, що володіли власними родовищами золота і срібла, опинилися в більш вигідному становищі, ніж країни, які переважали їх за своїм продуктивними силами, але не мали власних родовищ благородних металів. Брак грошей не стимулював виробництво і гальмував його розвиток.

Гонитва європейців за індійськими прянощами, особливо за золотом і сріблом сприяла відкриттю невідомих раніше земель і народів. Так почалася епоха Великих географічних відкриттів. Найсильнішими державами в XVI столітті стають Іспанія і Португалія. Ввезення великої кількості золота і срібла

дозволило цим країнам суттєво оживити сільське господарство, ремесло і торгівлю. Ці події переконували людей у тому, що наявність грошей в країні – «ключ» до вирішення проблеми національного багатства.

Примітивне ототожнення багатства з грошима лягло в основу економічної політики Іспанії. Уряд прагнув всіма засобами «утримати багатство» в країні. Заборонялося вивезення грошей з країни, окрім вивезення іспанських товарів в обмін на іноземну монету. Іноземним купцям заборонялося вивозити з країни свою виручку з продажу, вони повинні були витратити її на місці. Усі ці «драконівські» заходи не сприяли розвитку торговельних зв'язків між країнами.

Пізніше – у XVII і XVIII століттях – європейські держави перейшли до більш гнучкої, конструктивної політики. Правителі і їхні радники зрозуміли, що найнадійніший спосіб для залучення грошей до країни полягає у досягненні принципу перевищення вивезених товарів з країни над ввезеними товарами, тобто перевищення експорту над імпортом.

На основі узагальнення вищевикладених економічних процесів у країнах Західної Європи в XV-XVIII століттях склалося економічне вчення меркантилізм (у перекладі з лат. – торговець, торгівля, торгувати).

Основні положення меркантилізму зводяться до такого:

- в економічній політиці держава прагне до всебічного накопичення благородних металів (під багатством розуміється тільки золото та срібло або скарби будь-якого роду, про землю та інші природні ресурси, матеріальні блага меркантилісти «забувають»);

- джерелом багатства вважається торгівля (сфера обігу);

- те, що багатство суспільства створюється у виробництві, завдяки праці, ще не усвідомлюють;

- накопичення багатства (у грошовій формі) відбувається в результаті одержання торгового прибутку від зовнішньої торгівлі або в ході видобутку благородних металів.

Меркантилізм у своєму розвитку пройшов 2 етапи: ранній і пізній.

Ранній меркантилізм виник до Великих географічних відкриттів і залишився актуальним до середини XVI століття. Його суть полягала у досягненні грошового балансу. Ранні меркантилісти вважали, що доцільно:

- встановлювати максимально високі ціни на експортовані товари;

- всіляко обмежувати імпорт товарів;

- не допускати вивезення з країни золота і срібла, тому що з ними ототожнювалося багатство.

Пізній меркантилізм охоплює період з другої половини XVI ст. по другу половину XVII ст., хоча окремі його елементи зберігалися в економічних поглядах і XVIII ст. Джерелом багатства пізні меркантилісти вважали зовнішню торгівлю і досягнення позитивного сальдо в торговому балансі, тобто перевищення експорту над імпортом.

Меркантилісти першими зрозуміли кількісну теорію грошей, суть якої полягає у тому, що зі збільшенням грошей у країні вартість (цінність) їх падає, а ціни починають зростати. Зі збільшенням грошей в обігу розвивається не тільки торгівля, а й виробництво.

Гроші (їх цінність) меркантилісти помилково вбачали в природних властивостях золота і срібла. Визначальною функцією грошей в епоху раннього меркантилізму була функція накопичення.

Для пізнього меркантилізму основною функцією грошей вважалася функція обігу.

Історичне значення меркантилізму

Незважаючи на те, що концепція меркантилізму була спрямована на практичну економічну діяльність, її представники зуміли ввести до наукового обігу деякі економічні категорії, зрозуміти кількісну теорію грошей і принципи ведення зовнішньої торгівлі.

Меркантилісти правомірно розглядали гроші як найважливіший засіб для розвитку вітчизняної промисловості, але не надавали особливого значення залученню до економіки іноземних інвестицій.

Меркантилізм сприяв розвитку капіталістичних мануфактур, формуванню буржуазних (капіталістичних) відносин.

Меркантилізм дав поштовх для розвитку класичної політекономії у Франції та Англії. У Франції політику протекціонізму у XVII столітті реалізував міністр фінансів Жан-Батист Кольбер. Під його керівництвом було створено потужну мережу промислових мануфактур. Але водночас через заборону вивезення хліба і вільного його ввезення стримувався розвиток фермерства, і звужувався внутрішній ринок Франції у порівнянні з її давньою суперницею Англією. Згодом таку політику стали називати кольбертизмом.

В Англії меркантилізм виявився більш «плідним», ніж у Франції. Основні успіхи протекціоністської політики зазвичай пов'язують із ім'ям Томаса Мена, одного з лідерів Ост-Індської компанії. Англія, будучи протягом XIX століття найбільш розвиненою країною світу, заявила про свою прихильність політиці фритредерства, тобто повній свободі у внутрішній і зовнішній торгівлі.

Видавши 1615 року «Трактат політичної економії», французький меркантиліст Антуан де Монкретьєн увів до наукового обігу не тільки термін «політекономія», але і, як підтвердила подальша історія економічної науки, її першу назву.

Розцінюючи меркантилізм як «епоху зародження політекономії», потрібно наголосити, що він становить не стільки науковий напрям, скільки практичну політику і містить лише «зародки» науки

1.3. Класичний напрям політекономії

Історичні умови виникнення й загальна характеристика політекономії

Наприкінці XVII століття меркантилізм поступово втрачає свою актуальність і популярність в силу об'єктивних обставин. На зміну йому приходять новий напрям економічної думки «класична політекономія».

Цьому сприяли об'єктивні історичні передумови: зароджується машинна індустрія; починається епоха великих винаходів. Унаслідок буржуазних революцій у західноєвропейських країнах з'являються нові класи – підприємці (буржуазія) і наймані робітники (пролетаріат); зростають міста і міське населення; розвивається банківська система, створюються біржі та акціонерні товариства. Не тільки торгівля, а й виробництво стає у більшій мірі капіталістичним.

У результаті цього визначилися такі об'єктивні категорії як «капітал», «прибуток», «відсоток», «земельна рента», «заробітна плата» – все це могло вже бути об'єктом спостереження й наукового аналізу.

Класики (на той час як представники нових поглядів) розвінчали меркантилізм і протекціоністську політику в економіці, висунувши альтернативну концепцію економічного лібералізму. Головним девізом нового напрямку економічної думки (класичної школи) став принцип «*Laissez faire*», що у буквальному перекладі означає: «нехай все йде своєю чергою», або природну свободу.

Характерними рисами першої наукової школи економічної думки – «класичної школи» – є:

- неприйняття в економіці протекціоністської політики держави;
- на відміну від меркантилістів, джерелом багатства держави класики вважали, матеріальну сферу виробництва, а не сферу обігу (торгівлю);
- протиставлення класиками сфери виробництва і сфери обігу призвело до недооцінки зворотного впливу сфери обігу (грошових, кредитних, фінансових елементів) на сферу виробництва;
- класики у своїх дослідженнях спиралися на наукові методи: причинно-наслідковий (каузальний), дедуктивний, індуктивний, логічної абстракції;
- на думку класиків, лад, який спирається на економічну свободу, є більш досконалим, а вільна торгівля сприятливо позначається на добробуті нації;
- класики створили трудову теорію вартості;
- класики навмисно спрощували економічну дійсність, використовуючи метод абстракції, розробляючи чисто економічні моделі; водночас класики досліджували сферу виробництва (її об'єктивний аспект);
- вплив на економіку інших чинників (суб'єктивних, психологічних, моральних, правових) не враховується;

- класики твердо вірили в здатність ринку до саморегулювання, поділяючи закон Сея (пропозиція нібито автоматично породжує попит), тобто кризи не може бути;

- гроші класики вважали товаром, що стихійно виділився, і який не можна «скасувати» ніякими угодами між людьми. У той же час багато авторів класичної школи не надавали належного значення різноманітним функціям грошей, надаючи переважного значення одній із них – функції обігу. Недооцінка інших функцій грошей була обумовлена запереченням меркантилізму (який надавав їм першочергового значення).

Економічні погляди основоположників класичної школи в Англії й у Франції

Родоначальниками класичної політекономії вважають Вільяма Петті і П'єра Буагільбера.

В. Петті (1623-1687) – основоположник класичної школи політекономії в Англії. Народився в місті Ромсі, в сім'ї сукнарів.

Здобув освіту в Лейдені, Парижі і 3 роки навчався в Оксфордському університеті. У 27 років отримав ступінь доктора фізики. Несподівано Петті залишив наукову роботу і погодився на посаду лікаря – головнокомандувача англійської армії. Через кілька років він стає великим землевласником, скупивши землі в англійських офіцерів і солдатів, які одержали їх як нагороду за перемогу у війні з Ірландією. Ставши найбагатшою людиною країни, Петті активно займається політичною діяльністю. У 1658 році його обрано членом парламенту. Маючи проникливий розум, геніальні здібності, створює низку наукових економічних робіт.

Перший відомий економічний твір – «Трактат про податки і збори» (1662 р.). Потім вийшли в світ такі його роботи, як: «Політична анатомія Ірландії» (1672 р.), «Політична арифметика» (1672 р.), «Кілька слів з приводу грошей» (1682 р.) та ін.

Безсумнівно, що його економічні погляди заклали фундамент майбутньої економічної науки. Петті сформулював основну тезу: багатство нації створюється у всіх сферах матеріального виробництва, і саме праця є основою такого багатства. Широко відомим є висловлювання: «Праця – це батько і активний принцип багатства, а земля – його мати».

Під багатством він має на увазі не тільки дорогоцінні метали й камені, монети, а й землі, будинки, судна, домашню обстановку. Багатство створюється насамперед працею людей. У своїй роботі «Трактат про податки і збори» Петті нагадує, що держава, скалічуючи і караючи своїх підданих, саджаючи їх у в'язниці, тим самим карає сама себе. На думку мислителя, доцільно було б замінити такі покарання грошовими штрафами, а неспроможних злодіїв змушувати працювати на державу.

Петті виявив себе як прихильник кількісної теорії грошей. З нижченаведеного уривка зрозумілою є думка Петті про те, що існує певна оптимальна кількість грошей. «Неважко було б також замінити гроші (у разі деякої нестачі їх) чим-небудь, що було б їх еквівалентом. Бо гроші – це тільки жир політичного тіла, надлишок якого настільки ж часто заважає його активності, як часто вада тягне за собою хворобу...». Петті пояснює, що «надлишок грошей призводить до зростання цін, а їх нестача – до скорочення виконуваних робіт і згорання торгівлі, а також низького рівня податкових платежів».

Як і всі представники класичної школи, Петті *недооцінює роль грошей, торгівлі та торгового капіталу у створенні національного багатства*. Купців він порівнює із «гравцями», зайнятими розподілом «крові» та «поживних соків» держави, під якими розумів продукцію сільського господарства та промисловості.

Його *трактування вартості* дозволяє визнати Петті першим автором трудової теорії вартості. Рівність вартості товарів означає рівність витраченої праці на їх виробництво. Але його теорія була не зовсім точною, оскільки виміром вартості товару Петті вважав працю, витрачену на видобуток золота. А вартість всіх інших товарів, на його думку, порівнюється (зіставляється) із вартістю золота. Тим не менш вартість визначається працею. Таким чином, його теорія вартості не зовсім точна, оскільки, за його судженням, вартість створюється не будь-якою працею, а лише працею, витраченою на виробництво золота та срібла.

Петті дає своє тлумачення доходів у суспільстві, тобто доходів робітників, власників грошових капіталів і землевласників. Заробітну плату він розглядає як мінімум засобів для існування робітника і його сім'ї. Доходи власників грошових капіталів і землевласників характеризує за допомогою поняття «рента».

Рентою від землі він називає різницю між вартістю хліба і витратами на його виробництво. У цьому сенсі Петті поєднує в єдине ціле і прибуток фермера, і земельну ренту.

Розглядаючи дохід власника грошового капіталу, Петті порівнює відсоток, що стягується за позику, з рентою землі. «Позиковий відсоток повинен дорівнювати земельній ренті з такої ділянки землі, яку можна було б купити на гроші, дані в борг (позику)». Петті не засуджує одержання кредитором позикового відсотка і обґрунтовує його як винагороду і компенсацію за незручності, завдані кредитору.

В. Петті ввів поняття «диференційованої земельної ренти», причини існування якої вбачав у відмінності родючості землі і розташування її до ринку збуту.

В. Петті обґрунтовує ціну на землю. Землі, розміщені зручно, тобто близько до ринку збуту, приносять велику ренту, і відповідно коштують дорожче. У

визначенні ціни на землю, закладено ідею про взаємозв'язок позикового відсотка і ренти з землі за рік.

В історію економічної думки Петті ввійшов ще й як винахідник статистики, яку він називав «політичною арифметикою».

Він уперше розрахував величину національного доходу і багатства Англії. Цікавим є той факт, що в поняття «національне багатство» Петті включив не тільки матеріальне багатство, а й грошову оцінку самого населення. Він став першим, хто ввів поняття «людський капітал», який визначається трудовими навичками, кваліфікацією, вправністю.

П'єр Буагільбер (1646-1714) – засновник класичної політекономії у Франції. Народився 1646 року у сім'ї дворянина. Здобув юридичну освіту. З 1677 по 1689 рік обіймав посаду судді, потім – генерального начальника судового округу Руана.

У 1696 р. виходить у світ книга П. Буагільбера з довгою назвою – «Детальний опис становища Франції, причини падіння її добробуту і прості способи відновлення, або як за один місяць доставити королю всі гроші, яких він потребує, і збагатити все населення».

Він виступав з жорсткою критикою меркантилістської політики, що проводиться міністром фінансів Жан-Батистом Кольбером.

П. Буагільбер дав обґрунтування трудової вартості незалежно від В. Петті. «Справжньою вартістю» він вважав витрати праці.

Подібно до В. Петті, на противагу меркантилізму, до поняття «багатство» включав, окрім грошей, усе розмаїття речей: «... їжа, одяг, необхідні продукти... тільки їх треба вважати багатством». Не примноження грошей, а навпаки, ріст виробництва «їжі, одягу» є головним завдання політекономії.

Джерелом багатства називав сферу виробництва, а сферу обігу вважав однією із умов розвитку економіки. Виступав за реформи, найбільше приділяв уваги розвитку сільського господарства, в якому вбачав основу економічного зростання і багатства держави.

Виступав проти одностороннього заохочення королівських (державних) мануфактур, непомірно високих податків у сільському господарстві.

Буагільбер, як і всі класики, недооцінював роль грошей, вважаючи, що вони заважають обміну товарів за «істинною вартістю». У грошах він вбачав зло і причину народних бід, тому виступав за скасування грошей.

П. Буагільбер був переконаний в автоматичній рівновазі економіки в умовах вільної конкуренції. Вважав, що в інтересах національної економіки визнання особистого інтересу є вищим від суспільного. Наприклад, задовго до написання знаменитої концепції А. Сміта про «економічну людину» і «невидиму руку», Буагільбер передбачив одну із її ключових ідей. Він заявив, що «Всі підтримують і вдень, і вночі це багатство виключно в ім'я власних інтересів, і створюють тим самим, хоча це те, про що вони найменше піклуються, загальне благо...».

Наголошуючи на великому значенні економічного вчення П'єра Буагільбера, К. Маркс називав його батьком французької політекономії і попередником специфічного напрямку класичної політекономії – фізіократизму.

Фізіократизм – специфічний напрям класичної політекономії

Франція у XVIII столітті була сільською (аграрною) країною, вела численні війни, у яких втратила майже всі свої заморські володіння, ослабли її позиції в Європі. Меркантилістська політика Кольбера призвела до розорення селянства. Розкіш і марнотратство французького королівського двору послаблювали її економіку. У суспільстві наростало невдоволення.

У цих умовах ідеї основоположника школи фізіократів Франсуа Кене швидко знайшли відгук у суспільстві.

Термін «фізіократизм» походить від латинських слів «фізіо» – природа і «кратос» – влада, тобто влада природи. Таку назву цей напрям політекономії отримав у силу специфічних поглядів, суть яких зводилася до такої думки: фізіократи оголосили сільське господарство єдиною галуззю, що створює багатство країни, і називали її продуктивною сферою економіки, оскільки саме в ній, на їхню думку, створюється «чистий продукт». Навпаки, промисловість вважалася ними «безплідною сферою», оскільки в ній не виникає чистого продукту.

Під чистим продуктом вони розуміли різницю між сумою всіх благ і витратами на виробництво цих благ (за сучасною термінологією – національний дохід). Цей надлишок (чистий продукт) – унікальний дар природи. Промислова праця лише змінює форму продукту, не збільшуючи нібито розміру чистого продукту. Безплідною вважалася і торгова діяльність.

Франсуа Кене (1694-1774 рр.) народився недалеко від Версаля у селянській, багатодітній родині, восьмим із тринадцяти дітей. У 17 років поїхав до Парижа, де навчався і підробляв медиком у шпиталі. Через 6 років одержав диплом хірурга. У 1752 році був удостоєний честі лікувати самого короля, ставши придворним медиком Людовіка XV. Король уподобав Ф. Кене і називав його «мій мислитель». Він присвоїв доктору титул дворянства і сам вибрав для нього герб. Багато державних таємниць знав цей скромно одягнений і трохи глузливий чоловік. У міру поліпшення свого матеріального становища Ф. Кене все більше захоплюється проблемами, що виходять за рамки медицини: спочатку філософією, а потім політекономією.

Важливе місце у творчості Ф. Кене займає вчення про «чистий продукт», який створюється землею і працею людей, зайнятих у сільському господарстві. Промисловість він вважає «безплідною галуззю», тому що в ній перетворюється нібито первісна форма продукту.

Ф. Кене належить перше в економічній думці теоретичне обґрунтування *капіталу*. Капіталом, на його думку, не можуть бути гроші з тієї причини, що вони нічого не виробляють і тому є «безплідним багатством».

А сільськогосподарські знаряддя, будівлі, худоба і все, що використовується в землеробстві протягом декількох виробничих циклів, представляють «початкові аванси» (за сучасною термінологією – «основний капітал»). Витрати на насіння, корми, оплату праці працівників та інші витрати, що здійснюються в період одного виробничого циклу – він відносив до «щорічних авансів» (за сучасною термінологією «оборотний капітал»).

У своїй роботі під назвою «Економічна таблиця» (1758 р.) він продемонстрував, як сукупний суспільний річний продукт, який створюється в сільському господарстві та промисловості, розподіляється між класами. Він виділяє 3 класи: 1) продуктивний клас (фермери та наймані працівники, зайняті в сільському господарстві); 2) безплідний клас (промисловці і робітники); 3) землевласники.

За допомогою таблиці і числового прикладу Кене схематично зобразив, як відбувається обмін товарами між класами і рух потоків цих товарів та відповідних потоків грошей у масштабі всієї економіки. *Це була перша спроба проведення макроекономічного дослідження, аналізу кругообігу господарського життя, тобто суспільного процесу відтворення.*

Розквіт класичної політекономії у працях А. Сміта і Д. Рікардо

А. Сміт (1723-1790 рр.) – видатний англійський економіст мануфактурного періоду. У його працях і роботах його послідовника Д. Рікардо класична політекономія досягла свого найвищого розквіту.

А. Сміт за національністю був шотландцем. Народився в місті Кірколді, у сім'ї митника. Навчався в університеті м. Глазго, а потім в Оксфордському університеті, де вивчав філософію, літературу, історію, фізику, математику.

У 28 років його було обрано професором кафедри логіки, а потім – кафедри моральної філософії.

У 1764 р. Сміт залишив університет і як вихователь юного герцога Баклі подорожує з ним по Європі протягом трьох років. Перебуваючи у Франції, він знайомиться з фізіократами, які зробили великий вплив на його наукові дослідження. Повернувшись до Англії, він оселяється у своєму рідному місті Кірколді і починає роботу над книгою «Дослідження про природу і причини багатства народів». Книга вийшла у світ 1776 року і мала приголомшливий успіх. Його стали називати «шотландським мудрецем», творцем нової науки – політекономії. З 1778 року Адам Сміт був призначений на посаду комісара митниці в Единбурзі, з 1787 р. Сміт – ректор університету в Глазго.

Центральне місце в методології дослідження А. Сміта займає концепція «економічного лібералізму». Він стверджує, що ринкові відносини будуть розвиватися краще, якщо приватний інтерес буде вище суспільного. Він вводить два знаменитих поняття: «економічна людина» і «невидима рука». За словами Сміта, «економічна людина» – це особа раціональна, що шукає вигоду для себе і схильна до обміну. Таку модель поведінки людини в економіці Сміт називає

«економічною людиною» або «природною свободою» людини. Сміт обґрунтовує: людина за своєю природою еґоїст і це почуття підштовхує її шукати вигоду у господарській діяльності: «Дай мені те, що потрібно, і ти отримаєш те, що тобі потрібно.... Не від доброзичливості м'ясника, пивовара або булочника ми очікуємо отримати свій обід, а від дотримання ними своїх власних інтересів».

Під «невидимою рукою» Сміт мав на увазі механізм функціонування ринку, тобто дію об'єктивних законів ринку. Він пише: «Кожна людина має на увазі власну вигоду, а не вигоду суспільства. Але завдяки «невидимій руці», переслідуючи свої інтереси, вона служить інтересам суспільства. У ринковій системі, за твердженням Сміта, гармонійно поєднуються особисті інтереси із суспільними.

Книга Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» дає відповідь на багато запитань, зокрема від чого залежить багатство нації? За Смітом воно є продуктами матеріального виробництва.

Величина багатства залежить від таких факторів: 1) частки населення, зайнятого продуктивною працею; 2) від продуктивності праці.

Під продуктивною працею він розумів працю людей, зайнятих у сфері матеріального виробництва. Головним чинником підвищення продуктивності праці Сміт вважав розподіл праці (спеціалізацію), яка дозволяє економити робочий час, вдосконалювати навички роботи і заміну окремих операцій машинами, тобто сприяє винаходу машин, що полегшують ручну працю.

Теорія грошей

Гроші Сміт розглядає як технічне знаряддя, що полегшує обмін, і називає їх «великим колесом обігу». А надалі переходить до з'ясування правил, за якими люди обмінюють товари один на одиний.

Теорія вартості

У Сміта існують дві концепції вартості.

Відповідно до першої концепції вартість визначається необхідною працею, а праця – не тільки джерело багатства, але і міра вартості. Він уточнює, що тільки в суспільстві первісному, малорозвиненому (просте товарне виробництво) – співвідношення між кількістю праці було єдиною підставою для обміну товарів один на одиний.

Суть другої концепції: у суспільстві розвиненому (капіталістичному товарному виробництві) вже мова йде про капітал, приватну власність на землю і найману працю. У цих умовах вартість визначається сумою витрат, що включають прибуток, земельну ренту і заробітну плату. Всі ці складові входять до ціни більшості товарів.

Перша концепція в подальшому отримала назву трудової теорії вартості, а друга – теорії витрат, або трьох факторів виробництва.

Першу удосконалив Д. Рікардо, другу – Дж. Сей.

Теорія доходів

З теорії вартості А. Сміта випливає і його теорія розподілу суспільного продукту. Вона також подвійна, як і його теорія вартості.

З одного боку, якщо остаточною підставою вартості вважати працю, то весь продукт праці повинен належати безпосередньому виробникові. На думку Сміта, так було в суспільстві, де в одній особі поєднувався і власник факторів виробництва та виробник.

В умовах же капіталістичного виробництва, коли працівник відчужений від засобів виробництва, частина створеного ним продукту належить підприємцю (у формі прибутку) та землевласнику (у формі ренти). Сміт розглядає ці форми доходів як присвоєння неоплачуваної праці. Але одночасно у нього існує й інше трактування джерела цих доходів: капітал і земля як фактори виробництва беруть участь на рівних у створенні вартості продукту і, відповідно, претендують на свою частку у вартості. Отже, вони не можуть бути відрахуваннями з вартості створеного продукту.

Сміт досліджує, як визначається природна норма (частка) кожного фактору у вартості, за якими законами вартість окремого товару, а також всього сукупного продукту розподіляється між класами суспільства.

Звичайний рівень заробітної плати, за його спостереженням, залежить від договору між підприємцем і робітником. Він вважав, що товаром є сама праця і що він має природну ціну. Ціна праці (заробітна плата), за Смітом, дорівнює вартості засобів існування робітника і його сім'ї. Розмір заробітної плати залежить від економічної ситуації у країні, оскільки в економіці, яка зростає, підвищується попит на працю.

Прибуток – це не тільки зарплата капіталіста (підприємця) за особливий вид праці з управління, а й винагорода за капітал, вкладений у бізнес (чим більше розмір капіталу, тим більшим буде прибуток).

Земельна рента (дохід землевласника) – плата за користування землею, причиною її є приватна власність на землю.

Теорія ренти Сміта слабше розроблена, ніж у Д. Рікардо, але окремі положення заслуговують на увагу. За Смітом, харчові продукти становлять «єдиний сільськогосподарський продукт, який завжди необхідний і дає деяку ренту землевласнику».

Теорія капіталу

Капітал – це частина запасів, за яку капіталіст очікує одержати дохід. Він ввів поділ капіталу на основний і оборотний. Основний капітал – це капітал, який не вступає в процес обігу, а оборотний – це капітал, який змінює форму в процесі виробництва.

А. Сміт сформулював чотири правила (принципи) оподаткування:

1) пропорційність – громадяни повинні сплачувати податки пропорційно одержуваним доходам;

- 2) мінімальність – кожен податок повинен витягувати з кишені народу менше, ніж там залишається;
- 3) розмір сплачуваного податку повинен бути зрозумілим і відомим як самому платнику, так і будь-кому;
- 4) податок повинен вилучатися в такий час і таким способом, які зручні для платника.

Теорія міжнародної торгівлі

Розглядаючи зовнішньоторговельні зв'язки між країнами, він спирається на відмінності в абсолютних рівнях витрат виробництва товарів у різних країнах. «Якщо будь-яка чужа країна може постачати нам якийсь товар за нижчою ціною, ніж ми самі можемо виготовити його, набагато краще купувати такий товар у неї на деяку частку продукту нашої праці, що додається в тій галузі, в якій ми маємо певну перевагу».

У західних країнах А. Сміта вважають одним із трьох найвидатніших учених політекономії за всю історію її існування. Він заклав основи теоретичної системи, в якій несучими конструкціями є: первинно закладена в людині схильність до обміну й егоїзм. Перша схильність людини призводить до розподілу праці, друга – до вибору заняття, яке принесе йому більший дохід. Це означає, що людина буде спеціалізуватися на тій продукції, яка у неї виходить краще і з меншими витратами. У цьому суть смітівської концепції «економічної людини» – центральної фігури економічного дослідження наступних двох століть. Раціональність і моральність людини у Сміта ще йдуть «рука в руку», і ця віра в гармонію пронизує оптимізмом всю його економічну теорію.

Заслуга А. Сміта у становленні класичної політекономії є безперечною, але не тільки йому вона зобов'язана своїм впливом на економічну думку наступного століття. Завершення системи класичної політекономії пов'язано з ім'ям іншого видатного англійського економіста – Д. Рікардо.

Наприкінці XVIII століття в економіці Англії, а потім і в інших країнах, почався промисловий переворот, тобто перехід від мануфактурного до великого індустріального виробництва. З'являються заводи і фабрики, розвивається фермерство (велике землекористування), ростуть міста і, відповідно, збільшується міське населення.

Давид Рікардо (1772-1823) був економістом епохи промислової революції. Народився він у сім'ї біржового маклера, у Лондоні. Навчався в торговельній школі. З 14 років допомагав батькові в торговельних і біржових операціях. До 26 років без опіки батька досягнув фінансового благополуччя і повернувся до занять з математики, природознавства та інших наук. До 38 років стає великим фінансовим магнатом.

У 1817 році Д. Рікардо опублікував свою головну працю «Основи політекономії і оподаткування». У 1819 році він залишив бізнес і став членом

парламенту. У своїй парламентській діяльності домагався лібералізації економіки, свободи торгівлі тощо.

У своїй роботі «*Основи політекономії*» Рікардо поділяє позицію Сміта, що багатством нації є продукти матеріального виробництва, а головним джерелом суспільного багатства є праця.

Однак будучи більш послідовним, він заявляє, що вартість визначається виключно працею: «вимірюванню вартості робочим часом є абсолютним, загальним законом». Він уточнює, що виняток із правила становить лише дуже обмежене коло не відтворюваних товарів (твір мистецтва, вина особливого смаку тощо), вартість яких визначається рідкістю.

На відміну від Сміта, який у підсумку вважав вартість результатом складання зарплати, прибутку і ренти, Рікардо довів, що вартість не складається з цих компонентів, а розпадається на них.

На основі трудової теорії вартості Рікардо створив і теорію ренти, в якій джерелом ренти є не особлива щедрість природи, а докладені зусилля. І в цьому питанні очевидною є відмінна позиція Рікардо. У Сміта рента є «даром природи», оскільки в землеробстві продукт створюється не тільки людиною, а й природою. Таким чином, земельна рента створює надлишок продукції, який завжди є більш ніж достатнім для відшкодування капіталу та одержання прибутку, і є результатом щедрості природи. Рікардо, навпаки, вказує на її «убогість, а не щедрість». Його аргументація така: якщо б природа створила велику кількість родючої землі, і людям вистачало б її для забезпечення себе їжею, то ренти б не існувало, тому що ніхто не став би платити за землю, коли б вона була в необмеженій кількості і однакової якості. «Коли у ході розвитку суспільства із ростом населення в обробіток надходить земля гіршої якості або менш зручно розташована відносно ринку збуту (земля – другого розряду), то на землі першого розряду відразу ж з'являється рента, величина якої залежатиме від різниці в якості цих двох ділянок землі. Таким чином, рента є результатом не щедрості, а скупості природи.

Заробітна плата. Розвиваючи погляди А. Сміта, Рікардо вважав, що заробітна плата зводиться до вартості засобів існування працівника і його сім'ї. Однак, на відміну від Сміта, вважав, що заробітна плата утримується в жорстких межах прожиткового мінімуму в силу природного закону народонаселення Т. Мальтуса (так званого залізного закону).

Рікардо вважав, що праця має «природну вартість» і «ринкову». Під «природною вартістю» він розумів засоби існування працівника і його сім'ї, а під «ринковою вартістю» – ціну праці залежно від складного реального співвідношення попиту і пропозиції праці.

Рікардо як прихильник мальтусовської теорії народонаселення у зв'язку з високими темпами народонаселення передбачав песимістичні тенденції зміни заробітної плати. Він вважав, що на ринку праці «приплив робочих рук» постійно

збільшуватиметься, і попит не буде встигати за пропозицією, все це призведе до порушення рівноваги. Тому *в майбутньому заробітна плата буде мати тенденцію до зниження*. При цьому він зробив застереження, що ця тенденція може мати місце тільки в умовах «вільної конкуренції» і без контролю з боку держави.

У теорії прибутку такою ж є логіка міркування Рікардо. Із ростом населення попит на продукти сільського господарства постійно збільшуватиметься, отже, ціни на них теж будуть зростати. До обігу залучатимуть землі гіршої якості, де витрати виробництва вищі. Це призведе до збільшення ренти з кращих земель. Оскільки рента є відрахуванням з вартості продукту, то частка прибутку в цій вартості буде знижуватися. *Таким чином, прибуток у перспективі має тенденцію до зниження, що, у свою чергу, перешкоджає накопиченню капіталу.*

Теорія про зовнішню торгівлю

Він доповнив теорію Сміта «абсолютних витрат» теорією «порівняльних витрат», або «порівняльної переваги». У ній він доводить вигідність міжнародної торгівлі на основі зіставлення порівняльних витрат.

У поясненні своєї теорії Рікардо для простоти взяв дві країни – Англію та Португалію і два товари – вино і сукно.

Продукт	Португалія	Англія
1 одиниця вина	1 робочий день (1:2)	3 робочих дні (3:4)
1 одиниця сукна	2 робочих дні (2:1)	4 робочих дні (4:3)

У наведеному прикладі в абсолютних величинах вартість сукна і вина в Португалії нижче (ефективніше), ніж в Англії. Значить, спираючись на логіку здорового сенсу, країні, в якій виробництво цих товарів обходиться дорожче, немає сенсу їх виробляти. Згідно з ученням Рікардо, потрібно порівнювати не абсолютний, а відносний ефект. У Португалії витрати на виробництво сукна становлять 2:1 витрат вина, в Англії – 4:3, тобто відносно менше. З вином ситуація протилежна – ефективність виробництва вина в Португалії вище, ніж в Англії (1:2 менше 3:4). Отже, Португалії вигідніше зосередити працю і капітал у виноробстві, замінивши виробництво сукна на його імпорт з Англії. Англії з тих же міркувань вигідніше спеціалізуватися на виробництві сукна.

Економічні вчення Сміта та Рікардо мали незаперечний авторитет в науці аж до другої половини ХІХ століття. Еволюція класичної школи ХІХ століття представлена послідовниками та опонентами цих учених.

Еволюція класичної політекономії в ХІХ столітті: послідовники і опоненти

Політекономія Ж.-Б. Сея

Книга А. Сміта «Дослідження природи і причин багатства народів» представила економічну науку як цілісну, логічну систему і надихнула подальші покоління учених до пошуку нових ідей і теоретичних рішень. Жодному з послідовників не вдалося, як А. Сміту, охопити весь спектр економічних

проблем, кожен з них досліджував який-небудь напрям. Серед них були такі вчені як: Ж.-Б. Сей, Т. Мальтус, Н. Сеніор, Ф. Бастіа та ін.

Незважаючи на те, що вчення Сміта було всеосяжне, воно все ж таки залишалося теорією минулого сторіччя (мануфактурного періоду економіки). З урахуванням нових змін і явищ необхідно було доопрацьовувати і уточнювати теорії А. Сміта.

Господарська практика поставила перед наукою нові проблеми, такі як: кризи перевиробництва, несправедливий розподіл суспільного продукту, експлуатація, соціальна нерівність, безробіття і т.д.

Жан-Батист Сей (1767-1832) – прихильник ідей А. Сміта, представник французької політекономії, народився в Ліоні, в сім'ї купця. Дістав ґрунтовну освіту. Проте йому рано довелося почати службу в торговельній конторі.

Сей прийняв ідеї революції, долучився до якобінців, вступив волонтером в революційну армію. Через два роки він залишив армію, щоб повернутися до Парижа, де став редактором досить солідного журналу. Незалежність і неординарність позиції Сея, критична оцінка діяльності уряду допомогли зробити кар'єру.

Він отримав посаду члена трибуналу в комітеті фінансів. В цей же час Сей вже працював над великим твором, який вийшов в 1803 році під назвою «Трактат політичної економії або простий виклад способу, яким утворюються, розподіляються і споживаються багатства» (1803). Ця книга так і залишилася головним його твором.

У 1820-1828 рр. Сей видав «Повний курс практичної політичної економії». У ній він спробував показати взаємозв'язок між економічною теорією, що базується на принципах економічного лібералізму, і практикою.

Принципи методології

Ж.-Б. Сей, як і інші класики, конструював політекономію за зразком точних наук, наприклад, як у фізиці. У методологічному плані це означає визнання законів, категорій і теорій, що мають універсальне і першорядне значення. Призначення політекономії – пізнання законів, що управляють «економією людських суспільств», знання істинної природи багатства, труднощів, які доводиться долати для їх набуття, розподіл багатства в суспільстві і його користування.

Теорія вартості (цінності)

Сей був прихильником теорії корисності. На його думку, корисність товару є мірою його цінності, яка є справжнім багатством.

У своїй концепції вартості (цінності) Сей абсолютно відійшов від трудової теорії вартості. Вартість визначається такими факторами, як: корисність товару, витрати виробництва, попит і пропозиція. Особливий акцент він робить на корисності товару, оскільки вона створюється в процесі виробництва і повідомляє предметам цінність (вартість).

Наступний фактор цінності – витрати виробництва. Під впливом конкуренції продавців ціни знижуються до рівня витрат, а витрати складаються з оплати за послуги капіталу, праці і землі, тобто заробітної платні, (прибутку) відсотка і ренти.

Цінність (вартість), вважав Сей, завжди знаходиться в прямій залежності від попиту на товар і в зворотній – від пропонованого, таким чином, цінність формується під впливом попиту і пропозиції. У створенні вартості (цінності) беруть участь три фактори виробництва: праця, капітал, земля.

Теорія трьох факторів виробництва (теорія розподілу доходів)

Три фактори, які беруть участь у виробництві товару і становлять три основні види доходів. Кожен фактор надає певну послугу при створенні вартості. Створена трьома факторами вартість розпадається на такі доходи:

- 1) заробітну плату (плата за послугу праці);
- 2) відсоток або прибуток (плата за послугу капіталу);
- 3) ренту (плата за послугу землі).

Закон Сея (теорія відтворення)

Сей вважав, що кризи надвиробництва в ринковому господарстві неможливі або мають тимчасовий характер. Попит породжує відповідну пропозицію, тобто попит завжди буде дорівнювати пропозиції. Аргументування таке: вартість створених товарів після реалізації виражається сукупними доходами, на які купуються інші товари. Обмін продукту на продукт автоматично призводить до рівноваги між купівлею і продажем.

Закон Сея правильний в тому випадку, якщо гроші виконують пасивну роль. Сей не враховує важливу функцію грошей – накопичення (збереження вартості). Люди з різних причин (обережність, спекуляція) частину своїх доходів вважають за краще зберігати і тому частина створеного суспільством продукту не знаходить своїх покупців, це в свою чергу призводить до проблеми збуту або надвиробництва. Загальні кризи надвиробництва, що періодично повторюються з 1825 року, по суті, спростовують цей закон, оскільки кризи охоплювали всі галузі економіки.

Оцінюючи праці Сея, Маркс назвав його політекономію вульгарною, апологетичною, такою, що виправдовує капіталістичний експлуататорський лад. Але якщо утопічний соціалізм, а потім і марксизм «витягнули» із учення Сміта, перш за все, положення про експлуатацію робочого класу капіталістами і землевласниками, то Сей витягнув із учення А.Сміта положення про взаємозв'язок і взаємообумовленість праці, капіталу і землі як основних факторів суспільного виробництва і створення вартості суспільного продукту.

Економічний лібералізм Ф. Бастіа. Теорія обміну і факторів виробництва

Теорія чинників виробництва одержала подальший розвиток у вченні французького економіста і політичного діяча Фредеріка Бастіа (1801-1850). У

своїх творах «Економічні софізми» (1847 р.) й «Економічні гармонії» Бастіа перевершив своїх сучасників в захисті вільного ринку і гармонії інтересів. Він вважав, що суспільство вільного ринку в усіх аспектах є якнайкращою, найдосконалішою всесвітньою асоціацією. Для обґрунтування цього положення Бастіа запропонував теорію вартості обміну. При будь-яких формах обміну фактично відбувається обмін послугами, що надаються людьми один одному. Але послуги, на думку Бастіа, можуть бути тільки особистими, тобто вони пов'язані з напруженням і зусиллями тих, хто їх надає.

Ціна в його теорії визначається відношеннями послуг, обмінюваних між собою. Послуги ж вимірюються з боку продавця його зусиллями і напруженнями з виробництва товару; з боку покупця – тими зусиллями, які він економить у зв'язку з купівлею товару. На думку Бастіа, зусилля і напруження з обох боків в обміні мають рівний, еквівалентний характер, або в умовах вільної конкуренції ніщо не примушує людей йти на не вигідні операції.

Цьому підпорядкований і *закон накопичення капіталу* Бастіа, згідно з яким частка робітників у міру зменшення капіталу зростає не тільки абсолютно, але і відносно, частка ж власників, зростаючи абсолютно, відносно знижується. Таким чином, інтереси праці і капіталу солідарні, оскільки доходи і тих і інших зростають одночасно, причому частка робітників зростає швидше. Для доказу він посилається на факт падіння норми прибутку, хоча остання не свідчить про зниження її маси.

Багато положень теорії розподілу Бастіа викликали критичні зауваження, проте теорія вартості обміну разом з теорією факторів виробництва стала основою для подальших розробок західної економічної науки.

Своєю концепцією вільного, справедливого обміну Бастіа надав велику послугу Франції у ліквідації її протекціоністської політики, що утискає у той час інтереси французьких виноробів. Його дотепні памфлети розкривають невідповідність будівництва тунелів в горах для полегшення зв'язку між країнами, встановлення в них митних застав, які утрудняють такий зв'язок, оскільки митний збір є додатковими податками на всіх споживачів. Відповідно до цього Бастіа висловлюється за необхідність лібералізації торгівлі.

На підставі теорії вартості й обміну Бастіа пояснює джерела утворення основних доходів. Підприємницький дохід, позиковий відсоток, земельна рента сприймаються їм як платня за послуги, напруження, відстрочка споживання. У центрі уваги Бастіа знаходиться проблема відсотка, в якому він бачив платню за послугу власника капіталу, що одержує цей відсоток. Послуга полягає у тому, що власник пішов на накопичення і тим відстрочив своє особисте споживання; що капітал, який надається їм, полегшує і збільшує продуктивність праці.

Інші доходи Бастіа розглядає як різновид відсотка. У результаті гармонізації економічних відносин розповсюджується Бастіа також на сферу розподілу. Теорія Сея і Бастіа зробили значний вплив на подальший розвиток економічної науки взагалі, і теорію вартості зокрема. Так, положення, що

висуваються при аналізі обміну, в більш розгорнутому й послідовному вигляді розроблялися прихильниками теорії факторів виробництва і школою граничної корисності.

Завершателі класичної політекономії

1. Економічні погляди Джона Стюарта Мілля (1806-1873 рр.)

Джон Стюарт Мілля (1806-1873 рр.) – відомий англійський учений, якого ще називають завершувачем класичної політекономії.

Його батько Джеймс Мілля також відомий учений, найближчий друг Д. Рікардо, строго стежив за вихованням сина. Тому молодшому Міллю вже в 10 років доводилося робити огляд всесвітньої грецької і латинської літератури. Хлопчик самостійно займався вищою математикою, природознавством. У 13 років він з батьком розпочав вивчення політекономії. Батько читав лекції, син писав реферати. До 16 років Джон Мілля став автором перших робіт з політекономії, написав дві невеликі статті з теорії вартості. Він мріяв про політичну кар'єру, але батько не дозволяв йому займатися політичною діяльністю. Натомість він почав працювати у відділенні Ост-Індської компанії, яким завідував Джеймс Мілля.

Головна праця Мілля «*Основи політекономії*» була видана в 1848 році (як у Сміта п'ятикнижжя). Основні положення методології Мілля схожі з класичною школою. Але специфіка поглядів виявилася у такому: учений протиставив законам виробництва закони розподілу. Перші він вважав об'єктивними і постійними, а останні – залежними від законів і звичаїв суспільства, що є результатом людських рішень, тобто суб'єктивні. У цьому випадку Мілля упустив те, що розподіл пов'язаний з виробництвом цінами (ціновими процесами). У цьому виявляється нерозуміння того, що виробництво і розподіл не становлять відособлених сфер економіки, а залежать одна від одної.

Теорія реформ

На основі положення про закони розподілу Мілля розробляє власні рекомендації соціального реформування суспільства.

Мілля був першим із представників класичної школи, хто висловлювався про реформування капіталізму. Але при всій своїй доброзичливості до соціалізму, він не вважав, що соціальна несправедливість пов'язана з приватною власністю.

Мілля розумів, що існують в ринковій економіці сфери «безсилля ринку». На думку ученого, для того, щоб поліпшити ринок без ліквідації приватної власності, потрібно затвердити порядок, за якого «ніхто не бідний, ніхто не прагне стати багатше і немає причин побоюватися бути відкинутим через зусилля інших прощтовхнутися вперед». Функцію згладжування недоліків ринку повинна виконувати держава. Саме держава повинна створювати соціальну інфраструктуру, розвивати науку, не забороняти діяльність профспілок і таким чином коректувати ринкову економіку, усувати її недоліки.

Заслуга Джона Мілля полягає у тому, що він відновив політекономію з урахуванням збільшеного рівня знань і передових ідей сучасності, також вніс нові ідеї про роль держави в економіці і про недоречність ринкових відносин у таких сферах як наука, освіта, охорона здоров'я тощо.

Економічні погляди опонентів класиків

Класична школа тривалий час утримувала провідні позиції в економічній науці, але це не виключало можливості існування інших ідей і поглядів.

Початок XIX століття був не тільки періодом подальшого розвитку класичної політекономії, але ще й епохою становлення нових течій і напрямів в економічній думці. Крім того, промисловий переворот, що охопив у першій половині XIX століття багато країн Західної Європи, зумовив зародження різноманітної критики основоположних постулатів представників класичної політекономії. Цю критику правомірно співвіднести з такими трьома альтернативними класичній школі напрямами економічної думки, як:

- економічний романтизм (дрібнобуржуазна політекономія);
- утопічний соціалізм;
- німецька історична школа.